

Irodalmi Szemle.

Vajda Péter élete és művei. Irta Széchy Károly. Budapest. Az Eggenberger-féle könyvk. kiadása. 1892. 8°. 343 l. E terjedelmes mű először a *Kolozsvár* tárczájában jelent meg s pár fejezetét a szerző már előbb ismertette az erd. múz.-egylet bölcséleti szakosztálya felolvasó ülésein s kiadta ennek kiadványai II. kötetében (1885.) Ez előbb megjelent két rész az egész mű VII—VIII. fejezetét teszi s csekély változással tartalma ugyanaz, mint a műben; lényegesebben a szerző új művében a VIII-ik fejezeten változtatott, midőn az ev. egyházker. eljárását a Vajda ügyében rövidítve adja elé, t. i. Székács levelét kivonatolja s pedig valamivel enyhébb tartalommal.

A mű 12 fejezetre oszlik. Ebből I—VIII. fejezet foglalkozik Vajda életével (1—216. l.) és IX.—XII. fejezeteinek aethetikai és részletes fejtegetésével. Úgy tetszik nekünk, hogy a már említett VII—VIII. s talán a IX-dik fejezetet is a szerző korábban dolgozta ki, mint műve többi részét; mert e fejezetek kiválóan szónokias stylben vannak írva, a többiek nyugodtabb, az irodalomtörténeti életrajzoknak megfelelőbb, természetesebb modorban s épen ezért ezek színezete amazokétól eltérő. Azt hisszük, hogy az előadás teljes egyenletessége szempontjából ezek is újra dolgozandók lettek volna. E körülmény árt a mű egyenletességének s okozza, hogy nem egyöntésűnek látszik. E körülmény egyszersmind oka annak, hogy a mű némileg a túlzott elismerés és hevülés, valamint a nagyon szigorú bírálat és kritikai elemzés végleteit érezteti, melyek nem olvadnak eléggé össze a Vajdánál nyerendő teljes képpé. Nekünk az I—VI. s a X—XII. fejezet tetszett kiválóan; ezek és kivált a X—XII. fejezet a könyvnek kitűnően becses s általában is, a műalkotás természetébe és kivált a Vajda eszének műhelyébe mélyen bepillantó részei, s mindezeket logikusan és erővel s a kritikai elemzés mélyreható és finoman észlelő eljárásával találóan jellemzi. Ezekből teljes képet nyerünk azokról a felfogási és jellemzési hibákról, melyek mindenesetre fő okai voltak, hogy a természetesebb, egyszerűbb és jellemzőbb előadást kedvelő utókor, a styl óriási fejlődése mellett, Vajdáról elfeledkezett; mert megvalljuk, mi abban a végső kijelentésben, melylyel a mű az erős kritika után végződik: „elbeszélései, prózában írott költeményeivel együtt, még sokáig hatni fognak,“ — egyáltalában nem bízunk. Vajda lyrikus versíró természetének hibáit a X-ik fejezet majdnem könyörtelen modorban tárja fel. Csaknem

meglepnek ezek a szigorú, kemény lapok az előbbi fejezetek után, bárha természetesekek; mert a Vajda prózájának és versköltészetének mindig ugyanegy, közös forrásból eredt hibáját találtuk: az untalan való szónokiasságot, mit a szerző bőven kiemel az elbeszélésekről szólóiban. Az pedig régi igazság, hogy a szónoki stylus csak épen egy helyütt jó, a szónoklatban; minden más helyt hiányai annyira szembeötlők, hogy szólni sincs mért rólok, s főleg az egész mód, melylyel a szónoklat tárgyal, kiválóan észbeli és nem írásbeli.

Maga az egész mű kiváló előszeretet s körütekintő, alapos gondosság munkája úgy az anyag pontos összegyűjtésében (levéltári anyag, élőkkel való levelezés etc.), mint ennek földolgozásában, a nyelv folyamatoságában, emelkedettségében, választékosságában, mely azonban olykor nincs minden keresettség nélkül. Egynehány különös szónak és nagyon is sajátos frázisnak használatát szívesen mellőztük volna, valamint sok a dült-betűs kiemelés, a melyek által megjelölt dolgokat a figyelmes olvasó különös utalás nélkül is észreveszi. Az életrajz nemcsak Vajdának szorosán vett életrajza, egyszersmind mívelődéstörténeti s egyéb adatok felhasználásával ki van bővítve és szemléltetőbbé téve. Ezek mindig tanulságosak, de nem mindig szükségesek Vajda életrajzához. Egy szóval: a szerző inkább sokat, mint keveset nyújt, s midőn Vajda életének phasisain végig vezet, egyszersmind azon tájak, politikai és tanügyi viszonyok rajzát is adja, melyek életére akár befolytak, akár csak vele együtt léteztek. Ez egyébaránt kivált manapság szokott mód az írók életrajzában a monographiai-irodalom kiterjedt és sokat felölő módszere miatt. Szerző nemcsak Vajda nyomtatott, hanem megmaradt írott műveit is áttanulmányozta s ezek ismertetésével is teljesebbé tette könyvét. Bőven és ismételve szól Vajda észvallásáról, pantheismusáról, viszonyáról a keresztyén revelatiohoz, természetbölcséletéről és világnézetéről; de nem hiszszük, hogy ennek zavarosságáról teljesen sikerült volna elosztatni a homályt, s e mű elolvasása után is meg vagyunk győződve, hogy Vajdánál nem hiányoztak a kedélyi és észbeli nézetellenmondások, mint a hogy ez a rajongó természetek változékony kedélyhangulata mellett, kik ugyanazon dolgokat a rajongás különböző pillanataiban más-másként nézik, csak természetes. Nem is annyira a bölcsélet, inkább a bölcselkedés, bizonyos hangulati philosophálás a Vajda tulajdona, mely a természetszeretet általános befolyása alatt áll, de nem kizárólag vezettedik általa. Innen egyszersmind az ingadozás. Ezért lehetett az *erkölcsi beszédek*-ből is ellene vádatokat emelni, melyek egyszersmind védelmére is a legjobb adatokat szolgáltatják más-más helyeikkel. „Nem annyira bűnös, mint hibás lépés,“ — mondja Székács szelid beismeréssel és megróvással is egyszersmind, bárha nem bizonyos dogmatikus szempont nélkül.

A mű teljesen hivatott kéz műve s mint ilyen bizonyosan általános érdeket fog adni még egyszer az irodalmi körökben Vajda éle-

tének és működésének, kinek egyébként az előszó helyett találóan idézett költeményében Petőfi (*Vajda Péter halálára*) halhatatlan emlékkövet emelt.

— l —

Két értekezés az oláh telepítésekről. A történetkutatás egyik legérdekesebb kérdése: az oláhok eredete s beköltözése hazánk területére. Vitatják ezt régóta pro- et contra, mert a történeti igazság nehezen tör magának útát, mikor nemzeti hiúság, nagyzás s politikai ábrándok állanak útjában s ezek szolgálatára a történetcsinálás és hamisítás mesterségétől sem riadnak vissza némelyek. Az oláh történészek ábrándkergető része még mindig nem adta fel a rómaiaktól származás, a dák-latin eredet fantasmagoriáját s a mi ezzel náluk együtt jár, a hazánk területén való legrégebb, őslakosság mesés ábrándját; s ezen az úton igyekeznek tudományos (?) alapot csinálni a napirenden lévő politikai izgatásokhoz. Ezért kétszeresen érdekes minden olyan újabb történeti munka, a mely kétségbevonhatatlan oklevelekre hivatkozva, újabb adatokat szolgáltat az oláhoknak hazánk területére való befogadására. Két ilyen értekezés fekszik előttünk: az egyik kimutatja, hogy mikor és hogyan telepedtek le az oláhok Bihar megye területén; a másik Délmagyarországra való költöztetésükről nyújt érdekes adatokat. Mindkettő akadémiai értekezés. Lássuk őket egymás után:

1. *Biharvármegye oláhjai s a vallás-unio*, írta *Bunyitay Vince* akad. I. tag, nagyváradi kanonok, püspöki könyvtárnok. Kimutatja, hogy az oláhok a XIII. század végén kezdenek Bihar megye hegyes bérczes keleti részére betelepítettetni. Első nyomuk egy 1283-iki oklevélben fordul elő, melyben IV. László a Rátold nemzetség tagjainak osztozkodását megerősíti. Ebben fordul elő egy *Oláhtelek* nevű falu a hegyek közt. Neve mutatja (mint a biharmegyei Csehtelek, Orosztelek, Székelytelek, Tóttelek — Magyartelek egész Magyarországon nincs —) hogy újabb *oláh telep*, mert a *telek* szó egyjelentésű a kunok „szállás“-ával, s mint ez a kunoknak, úgy a *telek* az említett nemzetiségeknek már a magyarok idejében történt betelepülését jelenti. Ha már az első adat az ősbirtoklás ellen s a beköltözésre vall, ezt a következő század történeti emlékei kétségbevonhatatlanul, egész rendszerességében tárják fel. Az oláhokat a püspöki, káptalani, földesuri birtokokra épügy kenézek és vajdák telepítik, mint pl. Fogaras vidékén. A XVI. században az oklevelek több ilyen vajdáról vagy kenézről emlékeztek, kik erdőirtó, falunépesítő telepítők voltak s rendesen oláhok. Így pl. 1341-ben a Czibak nemzetség tagjai felhatalmazták az egyik atyafit, Miklóst, hogy az Esküllő patak két partjára oláhokat telepíthessen. 1349-ben Demeter váradi püspök Péter vajdának megengedi, hogy Fel-Venteren oláh papot tarthasson, mivel — úgymond — ezzel leginkább előmozdíthatja annak a falunak benépesítését. 1374-ben Miklós és Mihály vajdák nyernek püspöki engedélyt ilyen „idegenek“ betelepítésére. A Mező-Telegd s Hagymádfalva közt emelkedő magasztat, a „*Lakság*“

1359-ben nyerte első *oláh* lakóit. A váradi káptalan oláh falvai szintén így népesültek meg, 1374-ben *kenézek* alatt vannak s *szállás-adót* fizetnek. A XIV. századi bihari oláh telepek még mind hegyes tájakra esnek; mint hegylakó, pásztornép, ők ott érezték magokat legjobban, a hová magyar nép nem vágyakozott. De még ekkor itt is kevés az oláh falu: a váradi káptalannak 1474-ben még csak kilencz oláh faluja van; a Czibakoknak (1341-ben) 3; a Lakságon van (1393-ban) hat, a váradi püspökségnek van legtöbb oláhja Belényes vidékén, de a püspökök még a XV. század elején is keveslik és sürgetik a kenézeket azon ígéretek beváltására, hogy ezt az ő tartományát benépesítsék. És e telepek néha helyről helyre vándoroltak nyájaikkal. Ezért mondja 1374-ben a váradi káptalan a saját oláh jobbágyairól is, hogy még mindig őseredeti módon nomád életet élnek. A falvak is néha helyet vagy nevet cserélnek. A vajdák, kenézek szerződéses viszonyban állottak a földesurakkal. Ezek képezték az összekötő kapcsolatot a földesurak és az új telepesek között. Némelyek aztán nemességet nyertek közülök. Az oláhok azonban még a XVI. század végén is csak a hegyes vidéken laktak Biharban; Várad környékén, vagy a síkföldön oláh falvak ekkor még nem voltak; míg ma ott is egymást érik az oláh községek s számuk a félszázat meghaladja. De hogyan kerültek oda? Midőn Várad 1660-ban török kézre került s 32 évig török uralom alatt volt, vidéke elpusztult s a magyarság onnan elköltözött. Az elpusztult magyar községek nagy része többé soha sem népesült be; a mely községek pedig felépültek, azok nagy részének lakosai a mult század elején többé nem (mint a török uralom előtt) *magyar reformatusok*, hanem *görög szertartású oláhok*, a kiket úgy telepítettek be a földesurak a „*puszta faluhely*”-ekre. Áttelepíthető magyar jobbágy nagyon kevés volt az országban. Ellenben az oláhok jöttön-jöttek hazánkba. Az erdélyi országgyűlések már a XVI. sz. második felében panaszkodnak beözönlésök miatt. Levéltáraink nyomról-nyomra tanúsítják, hogyan lettek a mult század folyamán a Várad vidéki magyar falvak oláhvá. Ezeknek vallásügyi, egyházszervezeti viszontagságait is igen érdekes és tanulságos adatokkal világítja meg Bunyitay főkép a váradi püspöki levéltár oklevelei alapján. A XVII. században rácz püspökök u. n. vladikák („rácz lagyika“) járnak közöttük, a konstantinápolyi patriarka küldöttei, de ennek 1664-ben ellene támadnak, mert miután I. Rákóczy György a szláv (rácz) nyelv helyett az oláhot tette isteni tiszteletük nyelvévé s az első oláh kátét kiadta s a szentírást oláhra fordíttatta — rácz vladikáról tudni sem akartak, sőt sokan a protestans vallást vették fel. Már az 1630-ban tartott debreczeni zsinat is intézkedik a Várad vidéki oláh protestans papokról. A reformatio helyét a török hódoltság után a *vallás-unio* (a keletinek a nyugati egyházzal való egyesítése) foglalta el s a váradi püspökök a mult század folyamán mindent elkövetnek, hogy az uniót létrehozzák közöttük. Első g. kath. püspökük

a macedoniai származású Kovács Melét 1748. decz. 15-én szenteltetett fel, mint a váradi püspök suffraganeusa. Az unio 1765-ben már kilenczvennégy lelkészséget és száznál több papot számlál. Az így megerősödött unio függetlenségre törekszik Várad püspökétől s ezt hamar el is éri. 1777. jun. 23-án kelt az a pápai bulla, mely a váradi g. kath. püspökség felállítását szentesíti. Az új püspökség egyedül Magyarország hercegprimásának volt alárendelve, a váradi püspöktől csupán jövedelmeit huzta. 1781-ben II. József a váradi püspökség birtoktestéből kiszakította számára a belényesi uradalmat. 1854-ben a primás joghatósága alól is kivették s a fogarasi román érsek alá helyezték. Így telepedtek be az oláhok Biharmegyébe s így nyertek a szt. László magyar király örökségéből, melyet ő a váradi magyar püspökség számára hagyott, magoknak külön püspökséget. (Az értekezés 88 lap; ára 80 kr.)

2. *Az oláhok költözéséről Délmagyarországon a múlt században, Szentkláray Jenő* törökbecsei esperes-plébános a M. T. Akadémia lev. tagja írt egy rövid, de tanulságos értekezést, melyben a bécsi udv. kamarai levéltár adatai alapján ismerteti a múlt századi délmagyarországi telepítéseket, főképezeknek egyik epizódját: a délmagyarországi oláhság költözését. A Maros és Temes közén oláh nép sűrűn tanyázott a XVI. század óta. A török hódoltság alatt is ott maradtak. Temesvár felszabadulása után újabb rajok gyülekeztek a régiek mellé Oláh- és Moldvaországból Maurocordato hospodárjok kegyetlen uralma alól menekülve. Az 1737—38. évi orosz-török-osztrák háború idején a becsapott törökökhöz csatlakozva, vandal módon rabolták és pusztították a tartományt, sokkal több kárt téve benne, mint maga az ellenség. Miután Mária Terézia németországi bevándorlókkal népesítette be ez ország-részt, ez új német telepek mindegyre panaszkodtak a köztük lakó oláh lakosság ellen, hogy éjjeli tolvajlásaikkal, rablásaikkal vagyonukat és életbiztonságukat veszélyeztetik s rablott jószágaikat oláhországi vásárokon adogatják el. Garázdálkodásaik megfékezésére nem egyszer egész ezred katonaságot kellett Temesvárról kirendelni ellenök. A tartományi törvényszék börtönei állandóan tömve voltak oláhokkal. De mindez nem segített a bajon. A temesvári adminisztráció végre följelenté e veszedelmes állapotot Bécsben s Mária Terézia egy 1765. jul. 14. kelt rendelettel elvben kimondotta, hogy azokat az oláh községeket, melyek a német gyarmatosításnak útjában állanak, más vidékre kell átköltöztetni. Azzal indokolták ezt a királyné német tanácsosai, hogy háború esetén is sokkal előnyösebb és biztosabb a temesvári és aradi várakra nézve, ha a közbeeső térséget hű és megbízható alattvalók tartják elfoglalva, semmint olyanok, kiknek egészen közömbös, vajjon keresztény vagy török fenhatóság alatt állanak-e. Az átköltöztetés (hivatalos nyelven „Schiebung“-nak nevezték) meg is kezdődött. Három oláh falut 1767-ben áttelepítettek a temesvári kerületből a nagybecskerekibe. 340 oláh

család települt át mintegy 2000-nyi lélekszámmal. De ez annyi nehézségbe ütközött, hogy nem sokára felhagytak a folytatással. Úgy hogy Temesvár környékén és a Maros mentében még ma is fenállanak a régi oláh községek. A Bánság visszacsatolása után *magyar fenhatóság alá* jutva, a magyar vármegyék nem zaklatták többé őket, mint az ideiglenes német adminisztráció. „Az uralkodó magyar nemzet — úgy mond Szentkláray — csak egy törvényt szabott nekik, hogy szent István koronáját, melynek egyenjogú alattvalói, tiszteletben tartsák s a közös magyar hazának minden körülmények közt hű fiai legyenek.“ (Az értekezés 25 lap, ára 20 kr.) (Sz. L.)

L'Europe et la Révolution française par Albert Sorel membre de l'Institut. Quatrième partie: Les limites naturelles 1794—1795. Paris, 1892. — Sorel Albert az idézett cím alatt újabb kötetett bocsát közre nagy művéből, melynek első kötetét mindjárt megjelenése után a mi tudományos Akadémiánk sietett magyarra fordíttatni s ez által a csak magyarul olvasó közönségnek hozzáférhetővé tenni. A most megjelent negyedik kötet 477 nagy nyolczadrétű lapon tömött nyomtatásban az 1794. és 1795. év eseményeit tartalmazza. A francia forradalom történetét nem mint az eddigi legtöbb munkában önállóan, hanem Európában történetének keretébe beillesztve veszzük Sorel becses feldolgozásában.

Két körülményt hoz fel Sorel, melyek ezen években Franciaország védekezését az ellene szövetszertett hatalmakkal szemben megkönnyítették. Egyik körülmény volt a francia forradalom jellemének föl nem ismerése, meg nem értése az európai udvarok által. Az európai udvarok régi tapasztalatokból és legújabbban Lengyelország példájából indúlva ki, azt remélték, hogy Franciaország is fel fog bomlani anarchia által, mi nekik majd invasióra és osztozkodásra nyit útát. Épen úgy nem bírták felfogni, miként állhat ellene Franciaország az ő csapataik támadásainak, diplomatáik spekulációinak, mint a hogy a francia terroristák nem értették, miként utasíthatja vissza Európa az ő utópiáikat. Vaksággal levén megverve, oktalanúl választották meg azokat az eszközöket, melyek által a forradalmat megsemmisíteni törekedtek; erőlködésök tehát csak megveretésökkel végződhetett. A másik körülmény a szövetszertes hatalmak nem értése volt. A coalitio mindenik tagjának meg volt az ő külön célja és mindenik az ő saját önző érdekét tartotta első sorban szemé előtt. Különösen áll ez Ausztriára és Poroszországra vonatkozólag. E két hatalom, míg a forradalmi Franciaország ellen harczolt, szemét minduntalan a lengyel koncz felé fordította, féltékenyen őrizve azt, nehogy a másik elragadjja előle. A fondorkodó orosz czárné az egész konczot magának akarta volna; azért ovakodott bele menni a francia háboruba, melynek be nem látta végét; nem akarta lekötni szabad kezét, de annál inkább igyekezett a forradalom elleni háboruba belebonyolítani Ausztriát és Poroszországot,

hogy őket Lengyelországtól távol tartsa. Az ellenséges indulatot is szította közöttök, mi egy pár ízben csaknem háborúra vezetett a két utóbbi állam között. Az angol parlament a Fox által vezetett ellenzék erőlködéseinek daczára bőkezűleg szavazta meg az eszközököt a háborúra Pitt miniszterelnöknek, de a keleti hatalmak fennebb vázolt magatartása határtalanná tette az angolok áldozatkészségét. A francziák nemcsak hogy megszabadították országukat az idegen invasiótól, hanem hódításokat is tettek elleneik rovására. A hadjáratok szerencsétlen kimenetele következtében a béke gondolata tehát már ezen években felmerült úgy Angliában, mint Ausztriában és Poroszországban; de a béke ezen időben mégis csak Poroszországgal s az ez által vezetett észak-németországi államcskákkkal, továbbá Spanyolországgal és Toscanával jött létre. Nagy vívmány volt ez a forradalomra nézve, mert feltételezte a békekötő államok részéről a francia köztársaság hivatalos elismerését.

A szövetséges hatalmak hadainak a köztársaság által való legyőzése, Belgium és Hollandia meghódítása, a belföldön a royalista lázadások leverése azalatt történt, mialatt a francia köztársasági pártban egyik válság a másik után következett. A kik a forradalmat provokálták és annak sikerében a saját győzelmöket látták, magok is a forradalomnak lettek áldozatai. A tulzók után a mérsékeltek, a Hébertisták után a Dantonisták küldettek a guillotinerára, hova kevés időre Robespierre és társai is követték amazokat. De a válságoknak Robespierre bukásával sem lett vége s a dolgok fejlődése oly irányt vett, melynek szükségképen katonai uralammal kellett végződnie. Ezt többen előre látták és megmondották. Rivarol már 1790-ben azt mondotta: „vagy a királynak lesz hadserge, vagy a hadseregnek királya. A revolutioknak mindig a kard szokott véget vetni: Sulla, César, Cromwell.“ 1791-ben Katalin orosz czárné is azt írta, hogy kétségkívül egy Caesar fogja a forradalmat befejezni. A Monk vagy Cromwell nevet nem egy ízben emlegették. Győzelmes tábornokokban nem volt hiány, kik az egyiknek vagy másiknak szerepére vállalkoztak volna. A „győzelmek organisatora“, Carnot mellett ott volt Hoche, Moreau, Bernadotte és Pichegru. Bonaparte neve még ekkor kevésbbé volt ismeretes. Véletlen juttatta azon szerephez, melyet Vendémiaire 13-ikán eljátszott; de ha e napon véletlenül nem találkozik is Barras-val és Doucet-vel, kik őt szerephez juttatták, bizonyára később találkozott volna más emberekkel és más körülményekkel, melyeket épen úgy felhasznált volna. Mert csak ama körülmények voltak esetlegesek, melyek neki e napon tért nyitottak, de nem egyuttal azon okok is, melyek következtében érvényesíthette magát a köztársaságban. Bonaparte szerepének jelentőségét Vendémiaire 13-ikán Sorel a következőkben fejezi ki: „Ni Monck, ni Cromwell: César.“

Sorel könyve egy kiváló író lelkiismeretes tanulmányának az eredménye. A könyv minden lapja tanúsítja a széles látkörű és alapos

készültségű tudóst. Sorel jól ismeri az eredeti kutforrásokat, bőven merít is belőlök, de éppen olyan jól ismeri az ezen korszakra vonatkozó későbbi irodalmi műveket is és jó hasznát is tudja venni. Előadása tömör, szabatos, világos és e mellett élvezetes. Az egész mű a most bemutatott negyedik kötettel még nincsen befejezve; még két kötet fogja ezt követni, az ötödik kötet az 1796—1804 időszakot fogja tartalmazni, a hatodik pedig az 1805—1815. időszakot. (G. S.)

Versus Italici antiqui. Collegit, recensuit, rationem metricam explicavit *Carolus Zander*. Lundae, 1890. — A könyv két részből áll. Az elsőben szerző kifejti a régi itáliai versekre vonatkozó nézeteit, mely versek szerző véleménye szerint Livius Andronicusnak görögösítő újításai előtt nemcsak a rómaiaknál, hanem a többi itáliai népeknél is általánosan szokásosak voltak, Livius Andronicus óta azonban csak szórva-nyosan fordultak elő. A második rész adja a megmaradt töredékek szövegét kritikai megjegyzések kíséretében. Szerző a rómaiak legrégebb versmértékének a saturniusnak alapjául nem a grammatikai accentust, hanem a quantitast veszi fel és abban a nézetben van, hogy a saturnius eredetileg a következő négyféle formával birt: 1. az általánosan ismert dabunt malum Metelli Naevio poetae, 2. ugyanaz anakrusis nélkül, 3. Metelli Naevio dabunt malum poetae, 4. multi Naevio dabunt malum poetae. Zander jeles könyvét senki se nélkülözheti, a ki a rómaiak legrégebb metrikájával foglalkozik. (P. V.)

Quelques mots sur l'enseignement de la Géographie, par *F. Schrader*, Paris 1892. A földrajz tanulása az utolsó ötven év alatt átalakult. Ez átalakulás okát egyfelől az élet általános rendjének, másfelől földgömbünkhöz való viszonyunknak gyökeres megváltozásában találjuk. A jelen század embere ura lett a föld lappangó erőinek, s ezzel a helyváltoztatás és cselekvés oly hatalmára tettünk szert, melynél-fogva közülünk mindenki polgára és részese az egész világnak. Részese az új művelődés áldásainak, ha ismeri a működő tényezőket; de részese a veszteségeknek, ha tudatlan marad azok felől, a mik körülötte történnek.

Bármily óriási az újkori ember mechanikai vagy ipari hatalma, e hatalom pozdorjává török, ha szembeszáll a föld életét szabályozó törvényekkel. A föld élete és élettörvényeinek ismerete: mondjuk a fizikai geographia az új földrajzi oktatás alapja, s a politikai vagy gazdasági földrajz ennek csak az alkalmazása. Ám a phys. földrajzon nem pusztán a természeti *eseményeket* értjük, hanem főképpen a földgömb természetes *működését*; a földnek nem *statikai*, hanem *dynamikai* tudományát. Ez a tudomány bemutatja egyfelől az égaljat, a növényzetet, a talaj arculatát változtató és termékenységet alkotó erőket különböző nyilvánulataikkal, másfelől az embert, a művelődés, a teremtő erély és a társas csoportosulás ama föltételeivel, melyek által földünknek fő módosító tényezője lett. Ez a tudomány nemcsak azzal ismerttet

meg, hogy mi történt bolygónk felszínén *tegnap*, hanem előre láttatja azt is, hogy mi fog történni *holnap*.

Ehhez az új földrajzhoz új tanítási eljárás kell. Ha régen pusztá nevek sorozatát tanították, ma egy kis mindent akarunk a gyermek fejébe erőszakolni: statisztikát, nemzetgazdaságot, társadalmi intézményeket, összehasonlító termelést, igazgatást, hadászatot és alkotmányt. E két túlzás közt az az igaz út, hogy válogassuk ki ama részeket, melyek a jelenkori gyermek értelmi táplálására s a jövő embere előkészítésére alkalmasak. A *nevek*, melyek az elme legnagyobb terhe voltak akkor, midőn a földrajz fényűzés volt, mert minden ember csendesen édegélt a maga kis zugában: ma csak mellékes dolog, mint a számtanban a sokszorozó tábla. Csak a fontosabbakat kell közülök kiválogatni s a többieket *tényekkel* kell helyettesíteni.

E tények közt adjunk elsőseget azoknak, melyeknek későbbi következményeik lesznek, mintsem azokat tárgyaljuk, melyek előbbi actióknak a következményei. Például tanúságosabb ismerni egy ország *égelját*, s azt, hogy az *mit bír jövőben próbálni*, mint tudni, hogy mit *produktált* a múlt évben. Ekként az ökröt az eke elé fogjuk, a mi bizonynyal többet ér a jövő aratásra, mintha az ekét fogjuk az ökrök elejébe.

Az értelmi táplálékot azonban épp, mint a testi táplálékot, adjuk könnyen felfogható és emészthető alakban; nem szabad megengedni, hogy ez a képzelethez szóló tantárgy továbbad is a tanulók réme legyen. Ha a földet nem úgy mutatjuk be, mint tehetetlen tömeget, a hol a dolgok egyszerűségekorra elhelyezkedtek, hanem mint örökös működésben, mozgásban és alakulásban levő erők küzdőterét, melyekből fakad minden élet, akár növényi, akár állati: e küzdelem köréből oly mesés dolgokat beszélhetünk el a tanulóknak, melyek fölérnek bármely tündérmesével, kivált ha hozzávesszük, hogy e *csendes* küzdelmeket, actiókat és tüneményeket képek és laterna magica segítségével *láthatókká* s mintegy *kézzelfoghatókká* tehetjük. A tanuló elméjét a földrajzban nem annyira a festői színek és alakok leírása ragadja meg, mint inkább az a drámai elem, mely a természeti erők és az emberi működés találkozásából, az ember actiójának a föld actiójával való összeméréséből keletkezik.

Ily tanítással a tanuló nem csupán a dolgokat és a dolgok nevét tanulja, hanem megismeri azokat a viszonyokat, melyek e dolgokat egyesítik. E végre igen jó szolgálatot tehetnek a térképek is, t. i. a kézi atlaszok, a fali térképek és a fekete táblára rögtönzött vázlatok, melyekről a szerző igen tanúságosan értekezik.

Ez általános fejtegetéseket a szerző alkalmazza a földrajz elemi tanítására, s ebben oly kitűnő mesternek bizonyul, mint a milyen szépek és meggyőzők általános fejtegetései. Elgondolom, hogyha a földrajz tanítása ez elvek szerint s a felhozott taneszközök segítségével történék: valóban új nap virulna a földrajz oktatásra, úgy, hogy ha az eget nem is, de a földet mindenesetre más szemmel néznék a tanulók. (F. L.)

Die wissenschaftliche Paedagogik Herbart-Ziller-Stoy's von Dr. G. Fröhlich, 5-te Auflage, Wien und Leipzig 1892. — A XVI+231 oldalra terjedő mű öt szakaszra oszlik. Az elsöben szerző a tudományos paedagogia áttekintését adja, tárgyalván segédtudományait, s fejtegetvén, hogy a mai neveléstudomány nem a régiebb (Wolf és Kant-féle) psychológiára támaszkodik, hanem a Herbart, Drobisch, Waitz, Volkmann és követöik kifejtette u. n. *exact* psychológiára, mely nem ismer a lélekben önálló tehetségeket és erőket, hanem csak képzetek, vágyak és érzelmek szövevényeit, s a bennök előforduló működéseket és lelki folyamatokat; a régen úgy vélt lelki erők, minő pl. értelem, képzelet, emlékezet stb. a lélek hasonló functióinak csak *üres, általános fogalmai*.

A második szakasz részletesen fejtegeti a tudományos paedagogika legföbb tanait: a belső szabadságot, a tökéletességet, a jóakaratot, a jogot, a megtorlást mint *eredeti praktikus eszméket* s alkalmazza azokat a társadalomra is. Továbbá szerencsésen illusztrálja szerző ez eszméket a bibliából, a történelemből és az irodalomból vett példákkal. Aztán a psychológiát jellemzi, mint a paedagogika főtámaszát és annak az iskolai munkára alkalmazását.

A gyermekek kormányzása cz. fejezetében előadja a kormányzás lényegét és feladatait, annak szabályait, s tüzetesen szól e szabályok summájáról: a szoktatásról. Érdekes fejezetek azok is, melyek a tanítás kérdéseit tárgyalják: nevezetesen a sokoldalú érdeklődést, mint az oktatás alapfogalmát; aztán a figyelmet és a tanulást, az oktatás művelődéstörténelmi mozzanatait és a concentratiót. Természetszerűen a gyermek műveltség-fejlésének fokai megfelelnek kicsinyben az emberi nem művelődés fejlődése fokainak, a miből következik, hogy a kulturhistoriai tananyagot a növendék érzülete fejlődéséhez képest (pl. nyolcz évre) következöleg kell beosztani: 1-ső év tizenkét Grimm-féle mese. 2. Róbinson. 3. A pátriárkák történetei. 4. A birák kora. 5. A királyok kora (Izraelben). 6. Jézus élete. 7. Az apostolok történetei. 8. A reformatio történetei. A concentratio általában jelenti abba a történelmi gondolkörbe bemélyedést, mely az ifjú szellemi fejlődésének megfelel: ez elősegíti az öntudat egységességét, a mi egyszersmind lényeges előfeltétele az erkölcsiségnek és a hitnek. Érdekesek Ziller és Stoy eltérő nézetei a concentratióról.

Tovább menve fejtegeti az analysisist és synthesist; az oktatás tagoltságát: formai fokait, aztán a módszereket és a tanalakokat. Közöl mintákat a tanításbeli párbeszédre és a katekhezisre.

A harmadik szakasz a tudományos paedagogika irodalmát adja: egy későbbi szakasz a Herbart-féle paed. rendszer birálatát tárja elénk: s az utolsó szakasz áttekintő pillantást vet a tudományos paedagogikára. A függelékben fejtegetések és példák foglaltatnak a végre, hogy

miként alkalmazzuk a psychológiát az iskola és a ház körében a kor-mányzásra, oktatásra és a fegyelmezésre.

E mű világos és könnyen áttekinthető módon adja elénk azokat a fogalmakat, melyeket pl. Zillernél gyakran nehezen bírnak meg-érteni. Megismertet a Herbart-féle paedagogia gyengéivel, egyoldalúsá-gaival és túlzásaival. Pelengérré állítja a Ziller-féle concentratióra vo-natkozó követelményt, hogy a történelmi anyaghoz hozzáfűződjék min-den egyéb tananyag (pl. honisme, földrajz. terményrajz stb.) Ily formán megszűnnék az egyes tantárgyaknak minden önállósága. Aztán nem is lehet a történelmi tananyagba mindent úgy belegyömöszölni, hogy a tanuló elméjében e heterogen elemek zavart ne okozzanak. E rövid át-tekintésből is kitetszik, hogy a mű gondos tanulmányozás gyümölese, s mint olyan, megérdemli az átolvasást azok részéről, kik a Herbart-féle paedagogika felől teljes tájékozást óhajtanak szerezni. (F. L.)

René Worms: La morale de Spinoza, Páris 1892. — E mű bírálóan ismerteti Spinoza moralja elveit s számot ad arról a befolyás-ról, melyet az az új korra (XVII—XIX. század) tett. Az első rész ti-zennegy s a második tizenkét fejezetre oszlik.

A mű bevezetése Sp. moralja eredetét tárgyalja, voltaképpen szá-mot ad arról, hogy minő befolyással volt rá Descartes, s minő vi-szonyban van az ő világnézete a Pascaléval. Ezután következnek a ha-gai bölcselő moraljának alapelvei, szerepe és módszere; a moral meta-physikai elvei; a szabadság és a magában vett jó, meg az erkölctani theoriák kritikája. A jó elmélete, a szenvedélyek szerint való élet, a szenvedély és a cselekvés; továbbá az ifjú élet gyakorlata és eredmé-nyei, s aztán Sp. politikája s annak moraljához való viszonya.

Most következik a moral érdemeinek és hiányainak felmutatása. Szerző kimondja, hogy Spinoza moralja nem egyéb, mint Epikur és a stoikusok moraljának a synthesise, hiszen Spinoza is, mint a stoikusok, azt hirdeti, hogy az ember eszére nézve független, s továbbá, hogy unióban van az isteni substantiával. E szerint egyfelől azt hangsú-lyozza, hogy az ember zárkozzék magába, csak a saját akaratótól függő javakat keresse és ez a belső elem legyen rá nézve minden, el-lenben a mindenség: semmi; másfelől rámutat arra a solidaritásra, mely az egyént a nagy mindenhez köti, melynek ő egy része. Ez a minden nem más, mint Isten.

Továbbá Spinoza moraljának lélektani alapja az egyén fentartásá-nak Epikur hirdette eszméje: azaz az érdek, az önszeretet, mely minden actió alapelve. Ennélfogva ebben a rendszerben az ész, a szeretet és az érdek a főelvek, még pedig olyformán, hogy az érdeket a szeretettel az ész közvetíti. Az ész logikai kibékítést eszközöl az epikureismus legszilárdabb és a stoicismus legfenköltebb része között.

Ezt a nézetet a francziáknál elsőbben Guyan mondotta ki „La Morale d' Epicure“ cz. művében. Szerzőnk azt teljesen elfogadja, pe-

dig hozzá sok szó fér, mert minden moral a boldog élet szabályait és alapelveit kívánja eléadni egész Kantig, s ha így, akkor mindenikre ráfoghatjuk, hogy tele van epikureizmussal, holott Spinoza moralja tisztán stoikus színezetű.

Erdekes a műnek második része, melyben szerzőnk a spinozizmus hatását kutatja és mutogatja Hollandiában (Der Spinosaismus), Franciaországban (Malebranche), Angolországban (Locke) és Németországban (Leibniz és Wolf.) A spinozizmus megújhedása Németországban (Lessing, Mendelssohn és Jacobi; Schleiermacher, Herder.) Novalis már egész elragadtatással beszél Spinozáról s „istentől megrészegeedett embernek“ tartja. A jelen század legkitűnőbb gondolkodói magasztalják a hagai bölcselet: Németországban Goethe, Heine, Fichte, Schelling, Hegel, elannyira, hogy Fichte ki akarja békíteni egymással Spinozát és Kantot. Franciaországban Cousin (Schelling és Hegel tanítványa és barátja) védelmezte a jelen században Spinozát a pantheismus vádja ellen s igen melegen ír erről a „félreértett szentről.“ Vacherotnál szerzőnk spinozistikus hajlamokat fedez fel; Prevost-Paradol szintén szépen ír Spinozáról; a pozitivisták iskolája hívei: Taine, Renan erkölcsstanában Spinozának több rendbeli elveit találjuk meg. A jelenkori angol gondolkodóknál is nyomozza szerzőnk Spinoza hatalmát, s kissé tulságba menve, úgy találja, hogy „a metaphysikai pantheismus Spinozától átszállt a német bölcselekre, s tőlök Spencer Herbertre, mindannyiszor módosulván s folytonosan újabb megszabottságra jutván. A Spinozánál csak statikai pantheismus Schellingnél és Hegelnél dinamikus és evolutionistikus lett; és ez az *à priori* evolutionismus ma *à posteriorivá* azaz experimentalis evolutionismussá vált Spencer Herbertnél“.

Worms műve kissé messze menő s néha nagyon merész következtetései mellett is alaposágáért s nyelvezete átlátszóságáért nagyon megérdemli, hogy az erkölcsbölcselet problémáival foglalkozók szorgalmasan forgassák. (F. L.)

Repertorium.

a) Könyvek, füzetek.

Bozóky Alajos: A művészetek a római császárság fénykorában. Nagyvárad, 1892. 8° 188 l.

Koncz Ákos: Egri egyházmegyei papok az irodalmi téren. Eger, 1892. 8° XII, 262 l.

Koronázási emlékműv. Szerkesztették *Kovács Dénes* és dr. *Sziklay János*. Budapest, 1892. 8° 128 l.

Kovács Gyula: Latin elemek a magyar nyelvben Budapest, 1892. 8° 69 l

Latkóczy Mihály: Korona és koronázási ünnepi emlék. Budapest és Eperjes 1892. 8° 39 l.